ISSN : 2393-8900 Volume - 3 | Issue - 1 | September – 2016

दलित आत्मकथा : एक ऐतिहासिक मानवाधिकार 'सनदा'

प्रा. जनार्धन परकाळे
मराठी विभाग , शंकरराव मोहिते महाविद्यालय,अकलूज, ता. माळशिरस, जि. सोलापूर.

प्रस्तावना :

साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे. समाजाचे सर्व प्रतिबिंब साहित्यातून मांडले जाते. मराठी साहित्यामध्ये अनेक वाङ्मयीन प्रवाह उदयास आले. त्यापैकीच दलित साहित्याचा प्रवाह मराठी साहित्यात प्रभावी ठरला आहे. या साहित्य प्रवाहामध्ये कथा, कविता, कादंबरी, नाटक आणि आत्मकथने मोठ्या प्रमाणात उदयास आली. या साहित्य प्रवाहाची मुख्य प्रेरणा होती ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार-कार्याची. या महामानवाच्या क्रांतीकारी विचार-कार्यप्रणालीमुळे भारतीय समाजातील अनेक दलित आदिवासी भटक्या समाजाचे वैचारिक परिवर्तन होऊ लागले. डॉ. बाबासाहेबांच्या संघर्षशील विचार कार्यामुळे आजपर्यंत मुकी ठेवलेली अनेक माणसे शिक्षणामुळे बोलू लागली. शिक्षणामुळे आत्मभान जागृत झाल्यामुळे अनेक दलित तरुणांनी आपल्या स्ववेदनेसह समाजजीवनाच्या व्यथा-वेदना आत्मकथनातून मांडून समाजाच्या समोर आणल्या. तो आपल्याबरोबर समाजाच्या दुःखाचा, वेदनेचा शोध घेतो. त्यातून मराठी दलित साहित्यात अनेक आत्मकथने (स्वकथने) जन्माला आली आहेत. जातीयतेच्या पाशवी कोंडीत सापडल्याने दलित आत्मकथनाचे लेखन सुरू झाले. दलितांचे दुःख त्यांच्या जन्मापासून सुरू होते. दलित जातीत जन्म घेणे येथे गुन्हा होतो. आत्मकथनात घ्जातङ हा घटक प्रमुख क्लेशकारक घटक असल्यामुळे येथूनच दलितांच्या दुःखाची खेदपूर्वक मांडणी सुरू होते.

सुशिक्षित होऊन दलितांना आपले दारिद्र्य दूर करता येते. आचार, विचार, राहणीमान बदलता येते, पण बाजूला सारू म्हटले तर घ्जातङ जाता जात नाही. याच जातीची खंत अनेक आत्मकथनातून व्यक्त झाली आहे. जातीमुळे आजच्या प्रगतीच्या काळातही शंकरराव खरातांसारख्या उच्च विद्याविभूषीत व्यक्तीला जातीमुळे अपमानीत जीवन जगावे लागले. या अनुभवाविषयी ते म्हणतात, च्आता जो जातीचा ठिपका पुशीत म्हणत होतो, तो गडद झाला होताछ. याचा अनुभव दुष्काळी परिस्थितीत घरकामासाठी आलेल्या सवर्ण स्त्रियांच्या वागण्यातून दिसून आला. (१) यांचे मत योग्य आहे.

मराठी आत्मचरित्रकार यांचे लेखन हिंदू संस्काराच्या प्रभावाने झालेले दिसते तर दलित आत्मकथने ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार-कार्याने प्रेरीत होऊन झाली आहेत. त्यांच्या तत्त्वज्ञानामुळे दलितांमध्ये एक आत्मभान जागृत झाले. संपूर्ण दलित समाज त्यांना दीपस्तंभासारखा मानू लागला. त्यातूनच मोठ्या प्रमाणात आत्मकथने लिहू लागला. मराठी साहित्य क्षेत्रात दलित आत्मकथनाने दोन दशकापासून आपले अधिराज्य गाजविले आहे. त्यामुळे मराठी साहित्य अधिक समृद्ध झाले आहे. दलित आत्मकथनाची निर्मिती एक विशिष्ठ सामाजिक, सांस्कृतिक आंदोलनातून झाली आहे. आंबेडकर विचारातून लिहिलेली आत्मकथने त्यांच्या सामाजिक चळवळीपासून विभक्त करता येत नाहीत. ती स्वकथने चळवळीशी एकरूप झालेली असतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी घ्शुद्र पूर्वी कोण होते?ङ अथवा घ्दि अनटचेबल्सङ या महान ग्रंथातून समग्र भारतातील उपेक्षितांचे जीवनच चित्रीत केल्याचे दिसते. या अर्थी ते उपेक्षितांचे चरित्रकार म्हणून ओळखले जातात. भारतीय समाजातील शुद्रातिशुद्रपण हे ईश्वर निर्मित किंवा नैसर्गिक निर्मित नसून ते मानव निर्मित आहे, ते कृत्रिम निर्मित आहे.

अशी सशक्त परंपरा लाभलेली आत्मकथने वाचली म्हणजे शोषित-पीडित-दलित अशा अस्पृश्यांची दुःखे, त्यांचे दारिद्र्य, उच्चवर्णियांचे कुटील विषमतावादी समाजरचना लक्षात येते. हजारो वर्षांपासून दलित, अस्पृश्य, पिडीत लोकांना इथल्या सवर्ण लोकांनी आपल्या टाचेखाली चिरडून मारण्याचा वेळोवेळी प्रयत्न केलेला दिसतो. या आंबेडकरवादी आत्मकथनातून वास्तव जीवन जाणीवा मराठी साहित्यात यशस्वीपणे मांडल्या आहेत.

दलित आत्मकथनाच्या प्रारंभी दया पवार यांच्या घ्बलूतंङ (१९७८) या आत्मकथनापासून सुरू झालेला हा प्रवास अखंडपणे सुरू आहे. पुढे अनेक जाती-जमातीमधून आत्मकथने लिहिली जाऊ लागली. घ्आठवणीचे पक्षीङ (प्र. ई. सोनकांबळे), घ्उपराङ (लक्ष्मण माने), घ्काट्यावरची पोटंङ (उत्तम बंडू तुपे), घ्तराळ-अंतराळङ (शंकरराव खरात), घ्गबाळङ (दादासाहेब मोरे), घ्गावकीङ (रुस्तूम अचलखांब), घ्अक्करमाशीङ (शरणकुमार लिंबाळे), घ्बेरडङ (भीमराव गस्ती), घ्कुस्तीङ (विजय शिरसट), घ्अंतःस्फोटङ (कुमूद पावडे), घ्माझ्या जन्माची चित्तरकथाङ (शांताबाई कांबळे), घ्जिणं आमुचंङ (बेबी कांबळे), घ्हाडकी हाडवळङ (नामदेव ढसाळ), घ्अजून उजडायचे आहेङ (माधव कोंडविलकर), घ्कीकत आणि जटायूङ (केशव मेश्राम) इत्यादी लेखकांनी दलित आत्मकथने लिहिली आहेत.

याशिवाय काहीसे वेगळे पण लक्षवेधी असे घ्कथा माझ्या जन्माचीङ (नामदेव व्हटकर), घ्मला उद्ध्वस्त व्हायचंयङ (मल्लिका अमर शेख). मल्लिका अमर शेख यांनी आपल्या आत्मकथनातून आई ब्राह्मण, वडील मुसलमान व पती महार (नवबौद्ध) अशा विविध जातीतील अनुभव आपल्या आत्मकथनातून मांडले आहेत. विशेषतः नामदेव ढसाळांच्या रागीट स्वभावाचा, विक्षिप्तपणाचा, लंपटपणाचा अनुभव मांडला आहे. त्यांची संसार करताना झालेली परवड याशिवाय उद्ध्वस्त जीवन आत्मकथनातून चित्रीत केले आहे.

दलित / आंबेडकरवादी आत्मकथनकाराने आपआपल्या जातीतील जीवन जाणिवा वास्तवपूर्णतेने, विश्वासपूर्वक साकार केल्या आहेत. हे सर्व स्वकथनकार हे हिंदू धर्माने नाकारलेल्या समाजाचे घटक आहेत. मिळालेल्या उपेक्षित जीवनाची परवड वाचकांच्या समोर मांडत आहेत. सदर दलित आत्मकथने ही महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या कानाकोपऱ्यातून त्यांच्या जीवनचित्रणासह परिसरांचे चित्रण करताना दिसतात. ते पुढीलप्रमाणे - आठवणीचे पक्षी, गावकी, ऐरणीच्या घणा (मराठवाडा), मु.पो. देवाचे गोठणे (कोकण), बलूतं (मुंबई, अहमदनगर), तराळ-अंतराळ, आभरान, फांगर, उपरा, काट्यावरची पोटं, कथा माझ्या जन्माची, माझ्या जन्माची चित्तरकथा (प. महाराष्ट्र), अक्करमाशी, गबाळ (सोलापूर), अंतःस्फोट (नागपूर) या परिसरातील वास्तव जीवनाच्या, दुःखापत रुढी-परंपरेचा परीयच करून देतात. याशिवाय संबंधीत जातीचे, बोलीभाषेचे दर्शन घडते. प्रा. प्रकाश भेदककार म्हणतात, च्दलित आत्मकथनं एका व्यक्तीबरोबर त्यांच्या समाजाचेही चित्रण करतात. यामुळे या आत्मकथनांना सामाजिक दस्तऐवजाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.(२) यांचे मत रास्त वाटते. यातील काही आत्मकथनकार उच्च पदावर कशा पद्धतीने पोहोचले हे सांगण्याची उर्मी आल्यामुळे त्यांनी प्रेरणादायी स्वरूपाची आत्मकथने लिहिली.

उपरा, गबाळ या आत्मकथनातून भटकी जमात गाढवावर, घोड्यावर आपले फाटके, तुटके बिऱ्हाड कसे वाहून नेतात. त्यांचे भटके जीवन, त्यांच्या सामाजिक चालीरीती, जातपंचायती, बालविवाह यांचे विदारक दर्शन घडविते. मु.पो. देवाचे गोठणे या माधव कोंडविलकर यांच्या आत्मकथनातून अस्पृश्य जातीला जीवन जगणे किती कठीण आहे व त्यात आपली प्रगती किती कष्टाची आहे याची जाणीव करून दिली आहे. यातून चर्मकार समाजाच्या व्यथा वेदना चित्रीत केल्या आहेत.

समाज परिवर्तनाचा विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी रुजविला. दलितांच्या आंदोलनाला वैचारीक आणि संघटनात्मक कणा दिला. म्हणूनच मानवतेचे मूल्य केंद्रस्थानी ठेवून सामाजिक परिवर्तन घडविण्याचा प्रयत्न आत्मकथनकार करत आहेत. यासाठी प्रस्थापित व्यवस्थेबरोबर संघर्ष पुकारलेला आहे. या संदर्भात डॉ. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, च्दलित आत्मकथा गुलामीची जशी जाणीव करून देतात, तशी माणसाला त्याच्या माणुसपणाची जाणीव करून देतात. सामाजिक परिवर्तनामधील ही महत्त्वाची कृती आहे. दलित आत्मकथनाकडे केवळ छळाच्या कहाण्या म्हणून पाहता येत नाही तर मानवाधिकाराच्या त्या सनदा आहेतछ(३) हे योग्यच आहे.

आज दलित आपली बांधिलकी स्वातंत्र्य, अस्मिता आणि मानवमुक्तीशी असल्याचे सांगू लागले. इतकेच नव्हे तर ते सर्व त्या दिशेने चालू लागले हे फार मोठे परिवर्तन होय. घ्अक्करमाशीङ या शरणकुमार लिंबाळे यांच्या तिरस्कृत समाजजीवनामुळे त्यांच्यात परिवर्तनाची भावना प्रबळ झालेली दिसून येते. अनिष्ठ समाजव्यवस्था उद्ध्वस्त करावीशी वाटते. अपमानीत जीवनाचा कलंक दूर करण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही असे ते सांगतात. घ्कोल्हाट्याचं पोरङ म्हणून हेटाळणीचे, अपमानीत जीवन बदलण्याचे सामर्थ्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचार कार्यातून त्यांना प्रेरणा मिळाली होती. याशिवाय शिका, संघटीत व्हा, संघर्ष करा हा मूलमंत्र मिळाला होता.

आंबेडकरवादी जीवन जाणिवेने दलित, अस्पृश्य समाजातील स्त्रियांनीही पुरुषाप्रमाणे त्यांचे शोषण, दासीवर्गाचे जीवन, पारतंत्र्य, दुःख, विषमता यांचा प्रभावी आविष्कार स्वकथनातून केला आहे. यामध्ये जीणं आमचं (बेबी कांबळे), मिटलेली कवाडे (मुक्ता सर्वगोड), अंतःस्फोट (कुमूद पावडे), रात्रंदिन आम्हा (शांताबाई दाणी), मरणकळा (जनाबाई गिऱ्हे), आदोर (नजुबाई गावीत) इ. स्त्रियांच्या स्वकथनाने मोलाची भर घातली आहे. आंबेडकरवादी आत्मकथनाची महता स्पष्ट करताना डॉ. मनोहर यशवंत म्हणतात, च्ही स्वकथने ज्यांना मातृभाषेने सावत्र मानले, धर्माने उपरे ठेवले आणि आता जे स्वातंत्र्याच्या प्रवासाला निघालेले आहेत त्यांची स्वकथने होत असे म्हटले पाहिजे. अनोखा अर्थपूर्ण निशिद्ध शब्दांची अफाट दुनिया, वेगवेगळ्या अल्पाक्षरी व जीवनार्थ संपन्न वाक्यांचे व वाक्यप्रचारांचे वाहते जीवन सौंदर्य, शैलीच्या नवनव्या लकबी व प्रत्ययकारी अभिव्यक्तीच्या नाना कळा या स्वकथनातून अत्यंत पातळीवरून प्रथमच प्रकाशित होत आहेत. त्यामुळे ही स्वकथने मराठी साहित्यात उपेक्षित भारतीय जीवनाची प्रथमच उगवलेली गौरवशाली वाङ्मयीन प्रभाव होयछ.(४) हे मत योग्य होय.

दलित लेखकांनी लिहिलेली दलित आत्मकथने ही गेल्या ५० ते ६० वर्षात दलित समाजात घडून आलेल्या परिवर्तनाचा आरसा आहे. या आत्मकथनातून त्या त्या कथनकाराचे जीवनदर्शन होत असले तरी त्यातून पार्श्वभूमीला असणाऱ्या समाजाचे, त्या त्या जाती जमातीचे चित्रण येते. समाजातील चळवळी, वैचारीक आंदोलने यामुळे बदलत जाणारा समाज याचेही दर्शन ही आत्मकथने घडवितात. या आत्मकथनातून स्वसमाजाबरोबर अखिल भारतीयांना दलितांच्या भयावह जीवनाचे दर्शन घडते. वर्णजातीविरहीत समाजाची निर्मिती आणि मूलभूत अधिकाराची प्राप्ती यासाठी आत्मकथनकार समाजपरिवर्तनाच्या लढ्यात सहभागी होताना दिसतो. व्यथा, वेदना, विद्रोह व मानवतावाद या टप्प्यावर परिवर्तन घडून आले असून दलित आत्मकथने ही समाजपरिवर्तनाचा दस्तऐवज ठरतात.

संदर्भ :

१) शंकरराव खरात, डॉ. चंद्रकांत पोतदार यांच्या घ्शोधयात्राङतून, मंजूळ प्रकाशन, पुणे, प्र.आ., ७ जुलै २०१४, पृ.क्र. ४६.

२) प्रा. प्रकाश मेदककार, डॉ. चंद्रकांत पोतदार यांच्या घ्शोधयात्राङतून, मंजूळ प्रकाशन, पुणे, प्र.आ., ७ जुलै २०१४, पृ.क्र. ५०.

३) डॉ. शरणकुमार लिंबाळे, डॉ. सतिश कामत यांच्या घ्दलित-ग्रामीण साहित्य : चित्रण आणि आस्वादङ यातून निर्मिती संवाद प्रा.लि., राजाराम रोड, कोल्हापूर, प्र.आ., जाने. २०१३, पृ.क्र. २१.

४) डॉ. यशवंत मनोहर, आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर, १९९९, पृ.क्र. २४८.